

Shahid Bahonar
University of Kerman

Looking for a missing relief in Behistun; An investigation on the unfinished surface of Farhad Tarash area from the point of view of archaeomythology and the content of written sources

Sorena Firouzi ¹ , Reza Mehrafarin ² , Seyyed Rasool Mousavi Haji ³

1. Ph.D. Student, Archaeological Department, University of Mazandaran, Babolsar, E-mail: Sorena.firouzi@gmail.com

2. Professor of Archaeological Department, University of Mazandaran, Babolsar, E-mail: reza.mehrafarin@gmail.com

3. Professor of Archaeological Department, University of Mazandaran, Babolsar, E-mail: r.mousavihaji@umz.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Article history: Received: <i>26 Jan 2021</i> Revised: <i>28 Feb 2021</i> Accepted: <i>4 August 2022</i> Published online: <i>7 September 2022</i></p> <p>Keywords: <i>Farhad Tarash,</i> <i>Semiramis,</i> <i>Behistun,</i> <i>Diodorus,</i> <i>Isidore of Charax,</i> <i>Archaeomythology.</i></p>	<p>Farhad Tarash is one of the most controversial works left from ancient Iran. Why this work was left unfinished has caused questions in the minds of different generations of Iranians. According to local stories and with the help of national historical reports, some establish a connection between it and Farhad, the rock art man of Khosrow II' era. Some consider it to be a part of the unfinished projects of the mentioned Sassanid king, which they assume after his murder, and others consider it an unfinished Achaemenid work. In this article, by using the content of written sources and field studies, an attempt has been made to provide a logical and documented answer to the historical documents and archaeological findings about the ancient identity of this unfinished surface. The following research states that in the place where Farhad Tarash is now located, there used to be a relief related to the beginning of the second millennium BC, in which, according to the common pattern of reliefs art in the third and second millennium BC, there was a figures of the goddess Inanna besides of some other reliefs and an inscription on Behistun.</p>

Cite this article: Firouzi, Sorena. Mehrafarin, Reza. Mousavi Haji, Seyyed Rasool (2022). Looking for a missing relief in Behistun; An investigation on the unfinished surface of Farhad Tarash area from the point of view of archaeomythology and the content of written sources, Iranian Civilization Research, 4(1) 90-117.

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/JIC.2022.19842.1107>

English Extended Abstract

1. Introduction

For centuries, the existence of an unfinished surface in the famous mountain of Behistun (Bīsotūn) has become an interesting and attractive mystery for explorers, archaeologists and historians. Why such a big project was suddenly stopped and this surface was left half-finished is a matter that has not been exactly answered so far. Therefore, contemporary researchers have commented on its antiquity, application and what it is based on their understanding and level of historical awareness. For example, Abraham Valentine Williams Jackson in a view and from the words of local people, introduced this surface as the result of the unfinished work of Farhād, a famous stone art man, and in another point of view, it contradicted the previous belief by possibly belonging to the Achaemenid period (Jackson, 1387: 221-219; see below), there are also opinions of other contemporary researchers about the era and nature of this work, which will be discussed. There are two older writings in which related and completely different content can be seen compared to the previous comments. In one of these two writings, Diodorus (Διόδωρος) Siculus (1st century BC), following the information left by Ctesias (Κτησίας; 5th and 4th centuries BC), called Behistun a holy place and associated with the god Zeus (comparable to the position of Ahura Mazdā in Achaemenid Persian culture) have introduced. Diodorus further tells a story in which Semiramis (Σεμίραμις), the queen of Assyria, the wife and successor of Ninus (Νίνος), the former king, carved a figure of herself along with a hundred soldiers and an inscription on this mountain (Diodorus Siculus, *Library of History*: II/13). In another text, Isidore (Ἰσίδωρος) of Charax (1st century BC and 1st AD) has narrated that there was a figure of a woman and a column attributed to her by being in the site of Behistun and recording his observations. (Isidore of Charax, *The Parthian Stations*: 5).

This is despite the fact that today there is no sign of the existence of such a sign on this mountain. Therefore, it seems that the mentioned report was a legendary description of the relief and inscription of Darius the Great in Behistun.

2. Research methodology

The method used in this article is a combination of library studies and field data collected from Farhad Trash area. Through the study of information in historical texts, as well as the review of descriptive data related to mythological names of kings, as well as the characteristics of the prominent figures in question, to verify the accuracy of historicity and consistency of this information with written and non-written documents, the foundation of the research path used in this article.

3. Discussion

What is used in the archaeomythology is the use of data and components related to the documentation of historical, archaeological and mythological knowledge and their analysis using two analytical powers called the historical approach and the cultural approach. These research and analytical foundations create the basis of a process that forms the working tools of a "archeomythologist."

Isidore of Charax, a Greek reporter during the Parthian rule, visited Behistun and wrote the following report about it (Isidore of Charax, *The Parthian Stations*: 5):

"5 .From this place [meaning Carina in Lower Media] to Cambadene (Γαμβαδηνή / Καμβαδηνή) which extends 31 schoeni, in which there are five villages and stations, and a city, Bagistana (Βάπτανα), situated on a mountain. There is a statue and a pillar of Semiramis there".

As can be seen, Isidore of Charax, as one who personally traveled his reported routes, observed at Behistun a figure of a woman (under the name of Semiramis) and a column accompanying this figure, a subject which is entirely with the other motifs left in the area were different and of course cannot be seen today.

Regarding the description of this mysterious and enigmatic relief, Diodorus wrote as follows from the words of Ctesias (Diodorus Siculus, *Library of History*: II/13):

English Extended Abstract

"The Bagistanus (Βαγίστανον) mountain is sacred to Zeus and on the side facing the park has sheer cliffs which rise to a height of seventeen stades. The lowest part of these she smoothed off and engraved thereon a likeness of herself with a hundred spearmen at her side. And she also put this inscription on the cliff in Syrian (Συρίοις) [= cuneiform] letters: "Semiramis, with the pack-saddles of the beasts of burden in her army, built up a mound from the plain and thereby climbed this precipice, even to this very ridge"

A very interesting point here is the point of the mountain that Diodorus provided about the location of the carving of a woman and its accompanying belongings: "the lowest part of the Behistun rock" and this important point is not compatible with the relief of Darius. The latter relief on Mount Behistun is located high above the ground, while the ancient account described the unknown relief containing a woman at the lowest point of Mountain. Therefore, it seems that these two reliefs were two separate subject both in the Achaemenid and Parthian times. But how is it possible that in Behistun area, today there are no traces of those motifs described by Diodorus, and there are no traces of what Isidore saw with his own eyes?

In his lost writing and based on a list of Assyrian kings, Ctesias mentions that Semiramis was the second character. The prevailing and current opinion insists on her equality with *Šammu-ramāt*, the wife of *Šamši-Adad V* (9th century BC) (Novotny 2004: 1083-1084), but the authors of this article, Due to the difference between this attribution and the era described about the reign of the legendary Semiramis in the mentioned list, (early 2nd millennium BC) provide a new perspective and therefore, instead of considering him equal to *Šammu-ramāt*, and they consider the matter related to the misinterpretation of the Greek-speaker historians of the Achaemenid period (and even the attitude of some Mesopotamian societies at that time) from the observation of motifs related to the previous millennia of the goddess Inanna-Ishtar.

In general and considering the conditions of creating some of the Sassanid and Islamic era reliefs, which were placed on an older ones, it is possible to assume that the unfinished surface in Farhad Tarash area has been another example of such behaviors.

Also, in the eastern part of the site, three pieces of broken and connected stones can be seen, which show the shape of a column, that according to the field documents evaluated in the Farhad Tarash site, including its location as the lowest of Mount Behistun, The authors believe that the column observed and described by Isidore is the same broken and column-shaped three pieces of stones.

4. Results

Based on the analysis that was done, it was said that there was a relief with a huge size and at a completely different location from the relief of Darius the great on Mount Behistun from the older ages than Achaemenid period to the Parthian era. In addition to the description of Diodorus (quoted by Ctesias), Isidore also saw it closely in the first century BC, and according to his description, the location of this relief, that is, the lowest point of the mountain, corresponds to where Farhad Tarash can be seen which belongs to the Sassanid era.

In a summary, the reason for the sanctity of Mount Behistun and its attribution to a great god, as well as the reason for choosing that mountain by Darius the Great to create his inscription and the sculptures, was not a random choice and nor derived from the relief of Anubanini in Sar-e Pol Zahāb, but due to the existence of a similar and older relief at the lower point of the mountain, in which the figure of a goddess was carved (which was later assumed to be Semiramis). Also included in this relief is the figure of a king (probably a Lulubian ruler with a face similar to that of Anubanini in his relief), a hundred spearmen, a star, an animal, and an Akkadian inscription. There was also a pillared structure there which can still be seen.

در پی نقشی گم‌شده در بیستون؛ بررسی محوطه قاب ناتمام فرهادتراش بیستون از منظر باستان‌شناسی اساطیر و محتوای منابع مکتوب

سورنا فیروزی^۱، رضا مهرآفرین^۲، سید رسول موسوی حاجی^۳

^۱ دانشجوی دکتری، گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران. رایانامه: Sorena.firouzi@gmail.com

^۲ استاد گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران. (نویسنده مسئول). رایانامه: reza.mehrafarin@gmail.com

^۳ استاد گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران. رایانامه: r.mousaviahaji@umz.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۱۳</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۰/۱۱/۱۶</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۰۹</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۶/۲۵</p> <p>کلیدواژه‌ها: قاب فرهادتراش، سمیرامیس، بیستون، دیودور، ایزیدور خاراسنی، باستان‌شناسی اساطیر.</p>	<p>قاب فرهادتراش، یکی از بحث برانگیزترین آثار به جای مانده از دوران باستان ایران است. این که چرا این اثر ناتمام رها شده، پرسشی کهن را در ذهن نسل‌های مختلف از رهگذران ایرانی و خارجی و نیز پژوهشگران مختلف ایجاد کرده است. برخی پیرو داستان‌های محلی و با یاری گرفتن از گزارش‌های برآمده از تاریخ سنتی ایران، میان این قاب و شخصیتی به نام فرهاد، کوه‌تراش روزگار خسرو پرویز ارتباط برقرار کرده‌اند. برخی دیگر آن را بخشی از پروژه‌های شاه یادشده ساسانی و درباره پیروزی‌هایش بر رومیان شرقی می‌دانند که در پی قتل وی زمین‌گیر و ناتمام ماند و گروهی نیز این اثر را یک یادگار به پایان نرسیده از روزگار هخامنشی می‌پندارند. در این مقاله که حاصل یک دهه مطالعه بر روی موضوع مطرح شده است، با استفاده از بررسی محتوای منابع مکتوب و مطالعات میدانی، تلاش شده تا درباره چیستی این قاب ناتمام از منظر یک نگاه کهن و همچنین بر پایه تحلیل محتوای اسناد تاریخی و یافته‌های باستان‌شناختی، پاسخی منطقی و مستند ارائه شود. پژوهش پیش رو بیان می‌کند که در جایی که اکنون محوطه فرهادتراش واقع است، پیش‌تر نقشی متعلق به اوایل هزاره دوم پیش از میلاد وجود داشته است که در آن، مطابق با الگوی رایج در هنر نقوش برجسته و مرتبط با هزاره سوم و دوم پیش از میلاد در غرب فلات ایران و میان‌رودان، پیکره‌ای از خدای بانوی اینن و شمار دیگری از نقوش و یک کتیبه بر سینه کوه بیستون حجاری شده بود.</p>

استاد: فیروزی، سورنا؛ مهرآفرین، رضا؛ موسوی حاجی، سید رسول (۱۴۰۱). در پی نقشی گم‌شده در بیستون؛ بررسی محوطه قاب ناتمام فرهادتراش بیستون از منظر باستان‌شناسی اساطیر و محتوای منابع مکتوب. ۹۰-۱۱۷، (۱) ۴.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان. © نویسندگان.

DOI: <http://doi.org/10.22103/JIC.2022.19842.1107>

۱. مقدمه

سده‌ها است که وجود قابی ناتمام در کوه پرآوازه بیستون (تصویر ۱)، تبدیل به یک معمای جالب توجه و جذاب برای سیاحان، باستان‌شناسان و مورخان شده است. این که چرا چنین پروژه بزرگی به ناگاه متوقف و این قاب، نیمه‌تمام رها شده است، موضوعی است که تا کنون به پاسخی متقن نرسیده است. از این رو، پژوهشگران معاصر هر یک به فراخور درک و میزان آگاهی‌های تاریخی خویش، درباره قدمت، کاربرد و چیستی آن نظر داده‌اند. به عنوان نمونه، آبراهام والتاین ویلیامز جکسون^۱ در یک‌جا و از قول افراد محلی، این قاب را حاصل کار نافرجام فرهاد، کوه‌تراش عاشق‌پیشه و مشهور معرفی و در جایی دیگر آن با امکان تعلق آن به دوره هخامنشی، باور پیشین را نقض کرده است (جکسون، ۱۳۸۷: ۲۲۱-۲۱۹؛ بنگرید به ادامه)، همچنین نظرات محققان معاصر دیگری هم درباره زمان و چیستی این اثر وجود دارد که به آن‌ها پرداخته خواهد شد.

در *سفرنامه ابودلف* مسعر بن مهلهل خزرگی که در سده چهارم هجری (برابر با سده دهم میلادی) نوشته شده است، گزارشی وجود دارد که بیشتر به نقوش عصر هخامنشی و اشکانی محوطه بیستون مرتبط است تا قاب فرهادتراش. مطابق ترجمه مینورسکی، خسروپرویز به فرهاد فرمان داد تا در کوهی به نام «سیمره» (بنگرید در ادامه به داستان سمیرامیس)، نقوشی را ایجاد کند. اما نظر مترجم کتاب مینورسکی چنین است (ابودلف، ۱۳۵۴: ۶۳ و زیرنویس ۳): «۳۵. از آن‌جا [قرمیسین] به کوه بلندی بنام سیمره که مشرف بر اطراف است و در آن تصویرهای ظریف و نقش‌های زیبایی موجود است که گفته می‌شود به دستور خسروپرویز برای فرهاد حکیم ترسیم شده است.»

موضوعی که یادآور حکایت نظامی گنجوی از ماجرای فرهاد و شیرین و کوه بیستون است (نظامی گنجوی، خسرو و شیرین، از بخش کوه‌کندن فرهاد و زاری او تا رفتن شیرین به کوه بیستون و سقط شدن اسب وی)، اما ابن حوقل در همان سده به روشنی از محوطه فرهادتراش و صفحه ناتمام آن سخن گفته و به نقل از دیگران، آن را به روزگار ساسانیان نسبت داده است (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۱۵): «بهستون کوهی استوار و بلند است و نمی‌توان به بالای آن رفت [...] و صفحه کوه از بالا به پایین صاف و هموار و برهنه است و از ری تا حلوان چنین است، حتی چنان به نظر می‌آید که از قسمت پایین کوه به اندازه قامت چند تن کنده‌اند و برخی از مردم، شاید عمرو بن بحر جاحظ در کتاب البلدان خود [...] ادعا کرده‌اند که یکی از پادشاهان ساسانی خواست که در اندرون کوه، بازاری سازد تا نیرومندی و تسلط خود را نشان دهد [ولی نتوانست]». در برابر این اظهارات، دو نوشته کهن‌تر نیز وجود دارند که در آن‌ها مطالب مرتبط و کاملاً متفاوتی نسبت به نظرات پیشین دیده می‌شود. در یکی از این دو نوشته، دیودور^۲ سیسیلی (سده یکم پیش از میلاد) به پیروی از داده‌های کنسیاس^۳ (سده‌های پنجم و چهارم پیش از میلاد)، بیستون را یک مکان مقدس و مرتبط با خدای ژئوس (قابل قیاس با جایگاه اهوره‌مزدا در فرهنگ پارسی روزگار هخامنشی) معرفی کرده‌اند. دیودور در ادامه، داستانی را بیان می‌کند که در آن، سمیرامیس^۴ شهبانوی آشور، همسر و جانشین نینوس^۵، شاه پیشین، بر سینه این کوه، نقشی از خود را به همراه یک صد سرباز و نیز یک کتیبه کنده بود (Diodorus Siculus, Library of History: II/13). در نوشته دیگر، ایزیدور^۶ خاراسنی (سده‌های یکم پیش از میلاد و یکم پس از میلاد) با حضور در محوطه بیستون و ثبت مشاهدات خود، روایت کرده است

1 - Abraham Valentine Williams Jackson

2 - Διόδωρος / Diodorus

3 - Κτησίας / Ctesias

4 - Σεμίραμις / Semiramis

5 - Νίνος / Ninus

6 - Ίσίδωρος / Isidore

که در آن جا، نقشی از یک زن و ستونی منتسب به او وجود داشته است (*Isidore of Charax, The Parthian*)
(Stations: 5).

تصویر ۱: محوطه فرهادتراش و قاب ناتمام آن بر فراز یک تپه در پایین‌ترین نقطه از کوه بیستون (نگارندگان، ۱۳۹۱)

این در حالی است که امروزه هیچ نشانی از وجود چنین نقشی بر این کوه دیده نمی‌شود. از این رو چنین به نظر می‌رسد که گزارش یادشده، یک شرح افسانه‌ای از نقش برجسته و سنگ‌نیشته داریوش بزرگ در بیستون (تصویر ۲) بوده است. در این مقاله نخست به این مساله که آیا سمیرامیس اساطیری، در مستندات باستان‌شناختی و تاریخی امکان تاریخ‌مندی مستقل یا تطبیق با چهره‌های شناخته شده داشته‌اند یا خیر، پرداخته نمی‌شود، بلکه در گام اول، این موضوع بررسی خواهد شد که آیا این امکان وجود دارد که در مجموعه نقوش کوه بیستون و پیش از جهان‌شاهی (=امپراتوری) هخامنشی، نقش برجسته‌ای که در آن نقشی از یک زن و دیگر متعلقات توصیف شده همراه آن موجودیت داشته است یا خیر و سپس به بررسی کیستی این شخصیت‌ها پرداخته خواهد شد. همچنین بستری که مطالعه پیش رو در آن انجام گرفته است، «باستان‌شناسی اساطیر»^۱ نام دارد که در ادامه جزئیاتی از چیستی و کارایی آن ارائه می‌شود.

تصویر ۲: نقش داریوش بزرگ و کتیبه او در بیستون (www.itto.org/)

¹ Archaeomythology

۱-۱ بیان مساله

با توجه به محتوای اطلاعاتی که دیودور به نقل از کتسیاس و نیز ایزیدور خاراسنی بر پایه مشاهدات خود از موقعیت و ویژگی‌های یک نقش برجسته ناشناخته در محوطه بیستون بیان کرده‌اند و دقت بر این موضوع که این توصیفات با آن چه امروزه در مجموعه یادشده دیده می‌شود، متفاوت است، مقاله پیش رو در پی آن است تا از طریق شیوه‌های مطالعاتی رایج در مقوله‌ای به نام باستان‌شناسی اساطیر به ارزیابی مساله بپردازد.

باستان‌شناسی اساطیر حوزه‌ای کمابیش تازه در مطالعات باستان‌شناسی ایران است که برپایه رویکردهایی چون «رهیافت تاریخی»^۱ و «رهیافت فرهنگی»^۲، با تحلیل داده‌های استخراج شده از درون‌مایه متون مذهبی و تاریخی مرتبط با داستان‌های اساطیری از و بررسی میزان مطابقت آن‌ها با شواهد باستان‌شناختی، میان آن دو رابطه‌ای تطبیقی برقرار می‌کند. در واقع، بررسی میزان «تاریخ‌مندی»^۳ یک پدیده اساطیری (شخص، واقعه یا جریان) هدف بنیادین این نگرش پژوهشی است (فیروزی، ۱۴۰۱: ۱۲۲-۱۱۱).

۱-۲ پیشینه تحقیق

در زمینه مطالعات انجام گرفته بر روی کوه بیستون و محوطه فرهادتراش (واقع در سی کلومتری شرق شهر کرمانشاه و به سمت کنگاور)، شماری پژوهش دیده می‌شود که از میان آن‌ها می‌توان به نمونه‌های مهم زیر اشاره کرد: هرتسفلد ضمن اشاره به واژه بگستان^۴ در جایگاه ریشه نام کوه بیستون، بر این باور بوده است که دیرینگی قاب فرهادتراش به روزگار داریوش بزرگ می‌رسد و مرتبط با او بوده است. او همچنین نوشته است که نام این کوه به معنای نیایشگاه باستانی بوده و این بگ یا خدا را میترا دانسته و کوه را نیز پناه‌گاه این خدا خوانده است. (Herzfeld, 1920: 17). این ریشه‌شناسی بیان شده در نوشته هرتسفلد که به پیروی از نظر فرانتس هاینریش وایسباخ^۵ بوده، نسبت به آن باوری که کر پورتر بر آن پافشاری می‌کرد و واژه بیستون را تحریفی محلی از واژه باغستان^۶ (محل باغ) می‌دانست (Porter, 1822: 162). بر مبنای مولفه‌های برآمده از توصیفات دیودور و انتساب کوه به عنوان «مکانی مقدس برای یک خدا»^۷ (Weißbach, 1896: بنگرید به ادامه) بسیار منطقی‌تر جلوه می‌کند، به ویژه این که پیرو نظری از گئورگ هوزینگ^۸ (۱۸۹۸ م.) و سپس تکرار آن از سوی کارل ماکسیمیلان اشتراک (۱۹۰۳ م.)^۹، شهر بیت-بگای^{۱۰} در اشاره‌های سارگن دوم آشوری، می‌تواند همان منطقه بیستون بوده باشد (Streck, 1903). شهر مذکور که در غرب سرزمین ماد و در راستای شهرهای قیندائو^{۱۱} و آنزری^{۱۲} واقع بوده است، در دو کتیبه از سوی شاه سارگن به همین صورت و در یک نبشته به صورت بیت-بگای نام برده شده و در سال هفتم از سلطنت او (۷۱۵ پ.م.) اشغال و به شهر کار-آدد یا کار-ایشثار (در دو نبشته

1- Historical approach

2- Cultural approach

3- Historicity

4 - Bagastāna

5 - Franz Heinrich Weißbach

6 - Bāgistān

7 - θεοπροπεεστάτη

8 - Georg Hüsing

9 - Karl Maximian Streck

10 - URU.É-ba-ga-ia

11 - URU.qí-in-da-a-ú

12 - URU.an-za-ri-a

متفاوت ثبت شده) تغییر نام پیدا کرد (-*Luckenbill, 1927: 29 & 67 and Frame, 2021: 61-62, 144, 201*). این که آیا می‌توان پنداشت که منطقه و کوه بیستون در ادوار کهن‌تر و هزاره دوم و حتی سوم پیش از میلاد، به زبان‌های سومری یا اکدی، نامی با معنایی مشابه به بیت-بگلی و بگستان داشته است، فرضی ممکن و قابل توجه خواهد بود.

درباره قاب فرهادتراش، چنان که پیش‌تر نیز بیان شد، جکسون به دو باور اشاره می‌کند که یکی از تعلق این محوطه و قاب آن به دوره هخامنشی و دیگری از ساخت آن در روزگار ساسانی یاد می‌کنند. او در یک جا که البته خود نیز آن را حدسی ساده می‌داند، این‌کنده ناتمام را مرتبط با داریوش بزرگ و جهت نوشتن شرح پیروزی‌هایش بر یونانیان معرفی کرده که البته بی‌سرانجام ماند. در نگاه دوم و بر مبنای روایات و باورهای شرقی و محلی، جکسون قاب را مرتبط با عصر ساسانی و داستان خسرو پرویز و فرهاد توصیف کرده است (جکسون، ۱۳۸۷: ۲۲۱-۲۱۹؛ همچنین بنگرید به ادامه). کلاسیس از کاربرد آن با عنوان شکارگاه ساسانی یاد کرده است (*Kleiss, 1970*) و در عین حال که اشمیت (*Schmitt, 1990*) و هوف (*Huff, 1985*) تاریخ‌گذاری بر قاب را ناممکن می‌دانند، منصوری و آجرلو در مقاله‌ای جامع، قدمت قاب ناتمام یادشده را مرتبط با دوره ساسانی دانسته و مشابه نگرش هاینز لوشای^۱ (بنگرید به *Luschey, 1974*) زمان ایجاد این اثر را در روزگار خسرو دوم احتمال داده‌اند (منصوری و آجرلو، ۱۳۸۷: ۶۶). پیش‌تر اردمان نیز آثار محوطه یادشده را متعلق به روزگار ساسانیان معرفی کرده بود (*Erdmann, 1943: 1-42*) و سالزمان علاوه بر هم‌نظری با اردمان، اخیر شرح مفصلی هم از چرایی ایجاد آن‌ها نوشته و این آثار را در ارتباط با یک مجموعه سازه متشکل از آتشدان، سکو و ایوان دانسته است (*Salzmann, 1976: 11-34*). برونو جنیتو^۲ نیز کاربری محوطه فرهادتراش را نامشخص معرفی کرد (*Genito, 2016: 41*). بر روی هم، در هیچ یک از پژوهش‌های یادشده، اثری از این توجه به امکان وجود یک نقش متمایز و کهن‌تر از نقش داریوش بزرگ در محوطه فرهادتراش و به طور کلی حدود کوه بیستون دیده نمی‌شود و تنها در این میان، جکسون به این نکته توجه کرد توصیف دیودور از وجود یک نقش یا باید متعلق به نقش داریوش بوده باشد و یا قاب ناتمام و چون در حدود قاب یادشده، هیچ اثری از نقش نیست، پس به پیگیری بیشتر موضوع پرداخت و فرض اول خود (امکان تعلق صفحه ناتمام به روزگار داریوش بزرگ) را مطرح کرد (جکسون، ۱۳۸۷: ۲۲۲). این که شرح دیودور و ایزیدور از وجود یک نقش حاوی پیکره زن امکان موجودیت تاریخی داشته، جدا از انتساب آن به اثر داریوش در بیستون بوده و می‌تواند مرتبط با حدود محوطه فرهادتراش باشد، برای نخستین‌بار در یک کتاب پیشنهاد و در سطح یک ارزیابی کتاب‌خانه‌ای و کوتاه بیان شد (فیروزی ۱۳۹۲: ۹۳-۹۲).

۳-۱ ضرورت و اهمیت تحقیق

با بررسی موجودیت یا نبود تاریخی نقوش و ستونی که در گزارش‌های دیودور (به نقل از کنسیاس) و ایزیدور خاراسنی توصیف شده است، دو موضوع تعیین تکلیف می‌شوند. موضوع نخست، ماهیت و اعتبار ریشه چنین گزارش‌هایی است که اگر محتوای این بخش از آن‌ها از درستی برخوردار باشند، یک اثر مهم دیگر به داشته‌های مجموعه جهانی بیستون افزوده می‌شود، اما نکته دوم و موضوع با اهمیت‌تر این است که در صورت صحت درون‌مایه گزارش‌های یادشده، می‌توان دریافت که اولاً به باقی داده‌های مرتبط با این بخش از گزارش‌ها نیز می‌توان اعتماد و در نتیجه، میزان تاریخ‌مندی آن‌ها را پیگیری کرد و دوم این که بخش بزرگی از داده‌های مرتبط با مناطق غرب فلات ایران که در دل نوشته‌های دیودور (کتاب دوم)

¹ -Heinz Luschey

² - Bruno Genito

وجود داشته و با برجسب اطلاعات اساطیری از شاهان آشور و ماد نادیده انگاشته شده‌اند، قابلیت بازبینی و ارزیابی دوباره خواهند داشت.

۲. فرضیه و پرسش‌ها

با توجه به توضیحات پیش‌تر مطرح شده و به منظور بررسی میزان صحت و تاریخ‌مندی داده‌های مرتبط با وجود یک نقش برجسته بزرگ و ناشناخته در مجموعه بیستون، در این مقاله به بررسی پاسخ پرسش‌های پیش‌رو می‌پردازیم. خواهد شد:

- ۱) امکان وجود یک نقش برجسته کهن‌تر و متعلقات آن در حدود محوطه فرهادتراش تا چه اندازه است؟
- ۲) وصف دیودور به نقل از کتسیاس (که نفر دوم در دوره اردشیر دوم هخامنشی می‌زیست) از وجود یک چهره مونث در نقش یادشده تا چه اندازه از درستی برخوردار بوده است؟
- ۳) در صورت درستی گزارش‌های یادشده و وجود شواهد میدانی مرتبط، ماهیت شخصیت‌های موجود در نقش مذکور به چه صورتی قابل ارزیابی است؟

۳. روش پژوهش

روشی که در این مقاله به کار رفته است، آمیخته‌ای از مطالعات کتاب‌خانه‌ای و بررسی داده‌های میدانی گردآوری شده از محوطه فرهادتراش است. این که از راه مطالعه اطلاعات آماری درون متون تاریخی و همچنین بررسی داده‌های توصیفی مرتبط با نام‌نامه‌هایی اساطیری از شاهان و نیز مشخصات نقش برجسته مورد بحث، به واری می‌زبان تاریخ‌مندی و هم‌خوانی این اطلاعات با مستندات مکتوب و غیر مکتوب پرداخت، بنیاد مسیر پژوهشی استفاده شده در این مقاله است.

۴. باستان‌شناسی اساطیر و کاربرد آن در مطالعات باستان‌شناسی

آن چه در باستان‌شناسی اساطیر به کار گرفته می‌شود، بهره‌گیری از داده‌ها و مولفه‌های مرتبط با مستندات علوم تاریخی، باستان‌شناختی و اسطوره‌شناختی و تحلیل آن‌ها با استفاده از دو قوه تحلیلی به نام‌های رهیافت تاریخی و رهیافت فرهنگی است. این بنیادهای پژوهشی و تحلیلی، اساس روندی را پدید می‌آورند که ابزار کار یک «اسطوره‌باستان‌شناس»^۱ را شکل می‌دهند. از این‌رو چنین محقق باید بر اصول و محتوای مستندات تاریخی چیره و درباره مفاهیم، پدیده‌ها و شخصیت‌های اساطیری نیز از شناختی کافی برخوردار باشد تا بتواند از کنار هم قرار دادن ارزیابی این مولفه‌ها با شواهد مرتبط باستان‌شناختی، به علمی‌ترین نتیجه ممکن دست یابد. در باستان‌شناسی اساطیر، از مولفه‌های گوناگونی برای سرآغاز پژوهش بهره برده می‌شود؛ این مولفه‌ها می‌توانند تطابق‌های قابل پیگیری جغرافیایی، نامی، زمانی و توصیفی (اثرات یک واقعه یا یک سازه) باشند که یک اسطوره‌باستان‌شناس بر اساس میزان هم‌خوانی میان محتوای یک متن اسطوره‌ای و شواهد میدانی مرتبط چون مختصات جغرافیایی، نام شخص، نام منطقه یا شواهد برجای مانده‌ای چون اثرات آتش‌سوزی و از این دست نمونه‌ها، به بررسی امکان تاریخ‌مندی بنیاد یک اسطوره می‌پردازد؛ پیش از آن که این اسطوره دچار شاخ‌وبرگ‌های حاصل از گذر زمان شده باشد (فیروزی، ۱۴۰۱: ۱۲۲-۱۱۱).

به طور کلی پیشینه مطالعات باستان‌شناسی اساطیر در سطح دانشگاهی، از نگاه کنجکاوانه ویلیام آلبرایت در تحلیل اساطیر کتاب مقدس آغاز شده است. نتیجه فعالیت‌های او، آن چیزی است که امروزه تحت عنوان «باستان‌شناسی کتاب

¹ - Archaeomythologist

مقدس^۱ شناخته می‌شود (بنگرید به *Bradshaw, 1992*). تلاش او برای اثبات ماهیت تاریخی شخصیت‌ها و وقایع اساطیری داستان‌های توصیف شده در متون مذهبی بنی‌اسرائیل، بستری بود که پژوهش‌های او را شکل داد (بنگرید به *Albright, 1953*)، همچنین یکی دیگر از مطالعات مهم انجام شده در زمینه باستان‌شناسی اساطیر، پروژه‌ای هم‌چنان در حوزه باستان‌شناسی چین بوده است که به «برنامه گاه‌نگاری شیا-شانگ-ژو»^۲ شهرت دارد. هدف اصلی از اجرای این طرح، «مطابقت محوطه‌های استقرار و فرهنگی با محتوای جغرافیایی مرتبط با دودمان‌های اساطیری بود و پژوهش‌گران در آن، به تحلیل محتوای متونی پرداختند که قدمتشان در پیوند با سده سوم پیش از میلاد است، اما درون‌مایه آن‌ها به مولفه‌های مرتبط با ربع آخر هزاره سوم و نیمه اول هزاره دوم پیش از میلاد اشاره می‌کند. با چنین روشی، آن‌ها به دنبال این هدف بودند که دریابند آیا امکان تطابق میان این داده‌های اساطیری با آنچه مطالعات میدانی رو کرده است، وجود دارد یا خیر، مطابقتی که می‌تواند از راه هم‌خوانی جغرافیایی میان شماری شهر اساطیری نام برده شده در متون متاخر و سکونت‌گاه‌های کشف شده از کاوش‌های باستان‌شناختی در همان حدود جغرافیایی در بازه زمانی مورد نظر بررسی شود. (بنگرید به *Li, 2002; Liu, 2002; Lee, 2002; Nivison, 2002; Allan, 2007; Zhang et al., 2014; Liu and Hong Xu, 2015*).

یک نکته مهم در پروژه چینی که مشابه آن در باستان‌شناسی مصر نیز دیده می‌شود، موضوع عدم غفلت پژوهشگر نسبت به محتوای یک سند با وجود تاخر و فاصله زمانی زیاد میان آن و رخداد توصیف شده است. برای مثال، این که نزد مصرشناسان اعتبار یک نام‌نامه از فراغنه در سازه‌ای متعلق به اواخر سده سیزدهم و اوایل سده دوازدهم پیش از میلاد، موجب این بهانه نشده است که از اطلاعات آن برای تحلیل داده‌های قدیمی‌تر استفاده نکنند (بنگرید به استنادهای متعدد ویلکینسون در *Wilkinson, 2000: 48, 73-74 & etc.*)، موضوعی است که شوربختانه در مطالعات باستان‌شناسی ایران رواج کمتری دارد، با این حال این رویکرد، اساس مقاله پیش رو را تشکیل می‌دهد.

۵. شاهان آشور و نام‌نامه اسطوره‌ای مرتبط با آن‌ها

کتاب دوم دیودور درباره تاریخ آشور، ماد و هند نوشته شده است. در این کتاب، کامل‌ترین وصف موجود درباره یک نقش برجسته مرتبط با محوطه بیستون آمده و بانی آن سمیرامیس با عنوان ملکه آشور خوانده شده است (بنگرید به ادامه). از این رو در این جا لازم است تا نخست و از منظر مطالعات علمی روزگار معاصر، درباره تاریخ آشور مبحثی ارائه و سپس به تحلیل و ارزیابی داده‌های متون کهن پرداخته شود. سرگذشت سیاسی و فرهنگی آشور، دامنه زمانی وسیعی از تاریخچه آسیای غربی را در بر می‌گیرد. سرآغاز این دوره، اشاره‌ای از سارگن اکدی (حدود ۲۲۷۹-۲۳۳۴ پ.م.) به نام این سرزمین است که در خط هشتم یکی از نبشته‌هایش، به صورت «*KUR aššur^{ki}*» از آن یاد شده (*Horowitz, 1998: 68*) و پس از گذشت حدود ۲۷۰۰ سال، با شرحی که نبولسار، شاه بابل بر چگونگی سقوط نینوا (۶۱۲ پ.م.) نوشته است (*Gadd, 1923: 31-42*)، تاریخ سیاسی آشوریان به پایان می‌رسد. نخستین کلامی که از حکام این سرزمین برجای مانده، متعلق به یک فرمانروای محلی در شهر آشور^۳ به نام/یتیتی^۴ است که مرتبط با ربع آخر هزاره سوم پیش از میلاد بوده و نشان می‌دهد که هنر نگارش در میان این مردمان، رایج و متأثر از فرهنگ اکدی بوده است (*Grayson, 1987: 7 and Frayne, 1993: 238-239*).

¹ - Biblical Archaeology

² - Xia-Shang- Zhou Chronology Project

³ - *aššur*

⁴ - Ititi

با توجه به وجود شماری مکتوبات مانند لوحی موسوم به «ABC 18» (بنگرید به *Grayson, 1975 and Finkel, 1980*) و نمونه‌های مشابه دیگر که حاوی نام‌نامه‌هایی مقطعی از شاهان میان‌رودان بوده و بر مبنای ترتیب زمانی حکومت آن‌ها نوشته شده‌اند، آشکار است که در دربار آشور نیز، ثبت سیاهه‌هایی از نام شاهان رواج داشته است. از همین رو است که کاهنی آگاه به محتوای متون میخی به نام برسوس^۱ در سده سوم پیش از میلاد توانست تا با نگرستن در منابع خود، سیاهه‌ای طویل و با مضامین اساطیری از داستان‌های مرتبط با شاهان نخستین میان‌رودانی ارائه دهد که درست منطبق بر محتوای الواح برجای مانده و در دسترس محققان امروزی است (*Albright, 1923: 329; Langdan, 1923: 2-3 and Jacobsen, 1939: 71-77*).

همین مبحث در رابطه با نام‌نامه‌ای از شاهان آشور که کنسیاس در کتابی درباره آن نوشته بود، قابل پیگیری است. گرچه این کتاب امروزه در دست نیست، اما بیشتر محتوای آن را می‌توان در آثاری به نام *کتابخانه تاریخی*^۲ از دیودور (کتاب دوم)، *کرونیکل*^۳ یا *گاه‌نامه* از یوسیوس^۴ (سده‌های سوم و چهارم میلادی)، *خلاصه فوتیوس*^۵ از فوتیوس^۶ (سده نهم میلادی) و همچنین در کتاب *تاریخ جهانی*^۷ به قلم آگاپیوس^۸ (سده دهم میلادی) یافت. افزون بر این کتاب‌ها، مشابه این اطلاعات به طور مستقل در کتاب *تاریخ ارمنیان* از موسی خورنی^۹ (سده پنجم میلادی) و از طریق ارجاع او به رونوشت‌نویسی یک کاهن آشوری از بایگانی‌های دربار اشکانی دیده می‌شود (بنگرید به ادامه). در رابطه با منبع اطلاعات کنسیاس این گونه آمده است:

۱- رونوشتی از نوشته‌های بایگانی شده شاهی؛ آنچه پارسیان پیرو یک قانون ویژه، گزارشی از کردارهای باستانی خود را نگهداری می‌کردند (*Diodorus Siculus, Library of history: II: 32*).

۲- بر اساس مشاهدات شخصی (سند یا رخداد) و مشاهدات شاهدان مستقیم (خلاصه فوتیوس، ۱۳۸۰: ۱۵).
چنان که واضح است، دیودور بیان کرده است که کنسیاس به اطلاعات رخدادنگارهای دربار هخامنشی دسترسی داشته و با قلم خود، اطلاعات آن‌ها را که منطقی‌تر و کهن‌تر منطقه و رخدادهای معاصر آن روزگار بوده است، از نو بازنویسی کرده است. یکی از برجسته‌ترین این داده‌ها، سیاهه‌ای موسوم به فهرست شاهان آشور است که در آن، شماری نام دیده می‌شود (بنگرید به ادامه و جدول ۱).

۶. بررسی داده‌های کنسیاس و ادعای دسترسی او به بایگانی شاهی

با تحلیل محتوای برجای مانده در آثار مورخانی که محل ارجاع آن‌ها نوشته‌های کنسیاس بوده است، دو نکته تاریخی مهم مشاهده خواهد شد که استنتاج بر مبنای آن‌ها، درک مناسبی از میزان اعتبار و صحت مطالب کنسیاس ارائه می‌دهد. یکی از این نکات، شرح زمان قتل بردیا، پسر جوان‌تر کوروش بزرگ به دست برادرش کمبوجیه است که مطابق با روایت رسمی دربار، یعنی محتوای سنگ‌نبشته داریوش بزرگ در بیستون، این واقعه پیش از رفتن کمبوجیه به مصر انجام شده است (شارپ، ۱۳۸۴: ۳۵ و *Kent, 1950: 119*). در این باره، کنسیاس در کتاب از دست‌رفته‌اش به نام «پرسیکا» درست

1 - Βηρώσσοϛ / Berossus

2 - *Library of history*

3 - *Chronicle*

4 - Εὐσέβιοϛ / Eusebius

5 - *Photius' Excerpt of Ctesias*

6 - Φώτιοϛ / Photios / Photius

7 - *Universal history*

8 - Ἀγάπιοϛ / Agapius

9 - Movses Khoreni (Khorenatsi)

مشابه با همین گزارش، آورده است که شاه، دستور قتل برادر را صادر کرد و سپس به مصر رفت (خلاصه فوتیوس، ۱۳۸۰: ۴۳-۴۴). این در صورتی است که هرودوت، قصه‌ای مطرح کرده است که در آن، دو برادرهمراه هم در مصر حضور داشته‌اند و سپس کمبوجیه، بردیا را به شوش بازگرداند و در آن هنگام بود که برادر جوان‌تر به قتل رسید (Herodotus, III: 30).

نکته بعدی، مشابهت دقیق بخشی از داده‌های فردی به نام مارآپاس کاتینا^۱ (کاهن آشوری یادشده در قبل و زیست‌کننده در سده دوم پیش از میلاد) با داده‌های کتسیاس است که این هم‌سانی درباره محتوای نام‌نامه شاهان آشور و ماد به خوبی دیده می‌شود. مارآپاس کاتینا شخصی بود که برای نگارش تاریخ مردمان ارمنی‌تبار، نزد شاه اشکانی روزگار خود در میان‌رودان رفت و از او خواهش کرد تا اجازه دسترسی به اطلاعات بایگانی شده درباره را صادر کند. آنچه این کاهن از داده‌های بایگانی شده درباره اشکانی نوشت و امروزه به نقل از او در سرآغاز کتاب موسی خورنی مشاهده می‌شود (خورنی، ۱۳۸۰: ۷۶-۷۴، ۹۹-۸۳)، به طور دقیق، مشابه همان روایات اسطوره‌مآبانه‌ای در زمینه آشور و ماد است که دیودور (Diodorus Siculus, Library of history: II/1-34) و یوسیوس (Eusebius, Chronicle: 54-68) بر اساس رونویسی کتسیاس از بایگانی درباره هخامنشی نوشته‌اند و مشابه آن، بعدها در نوشته‌های آگاپیوس (Agapius, Universal history: 99-100) نیز دیده شد. روی هم رفته دو علت یادشده نشان می‌دهند که این امکان وجود داشته تا بپذیریم از منظر تاریخی، کتسیاس به آن‌چه دفاتر شاهی در بایگانی خوانده شده، دسترسی داشته است.

۷. تحلیل گزارش‌های مرتبط با نقش برجسته داریوش بزرگ در بیستون و محوطه فرهاد تراش

در ادبیات پهلوی، از کوه بیستون با نام «بِهستون» در کتاب بندهش یاد و محل آن در زمین سپاهان کرمانشاهان توصیف شده است (بندهش، ۱۳۸۰: ۷۳). پیرو نظر جکسون، جهانگرد فرانسوی‌الاصل به نام ژان اوت^۲ نخستین کسی بود که در نیمه نخست از سده هجدهم میلادی، نظر اروپاییان را به کوه بیستون جلب کرد (جکسون، ۱۳۸۷: ۲۰۶). این در حالی است که شصت سال پیش از گزارش اوت^۳ از نقش انسان بالدار که آن را نمادی از یک منادی پنداشته بود، ما با وصف کم‌وبیش دقیق آمبروجیو بمبو^۴ از نقوش کوه در سده هفدهم (King & Thompson, 1907: xiv) و پیش از همه آن‌ها، شرح آبل پینسون^۵ از همراهان رابرت شرلی^۵ روبرو هستیم. فرد اخیر در اواخر سده شانزدهم میلادی یک شب را در کاروانسرای منطقه بیستون اقامت و از کوه آن بازدید کرد و مشابه آن چه بعدها از سوی کلود ماتیو، کنت دو گاردان^۶ نیز مطرح شد (نقش مسیح پنداشتن پیکره داریوش)، از نقشی یاد کرد که در آن مردی با حلقه بالدار و کتیبه‌ای یونانی وجود دارد و تجلی عروج مسیح است (جکسون، ۱۳۸۷: ۲۰۷ و هینتس، ۱۳۸۷: ۲۷). شصت سال پس از اوت^۷، گیوم آنتوان اولیویه^۷ از بیستون بازدید کرد و طرحی از نقوش آن کشید که چندان به واقعیت نزدیک نبود. او در این طرح، داریوش را در حالتی نشان داد که بر کرسی نشسته است و پاهایش بر روی یک زیرپایی قرار دارد. در سالیان بعد، گاردان از محوطه مذکور گذر کرد. تصور گاردان از پیکره انسان بالدار به صورت یک صلیب، عاملی شد تا او نقش داریوش و پیکره‌های دیگر آن را مرتبط با مسیح و حواریون وی بپندارد. چند سال بعد و در اوایل سده نوزدهم، جان مک دانلد کینیر^۸ به درستی دریافت که آن نقشی که

¹ - Marapas Katina

² - Jonas (Jean) Otter

³ - Ambrogio Bembo

⁴ - Abel Pinson

⁵ - Robert Shirley (Sherley)

⁶ - Claude-Matthieu, Comte de Gardane

⁷ - Guillaume Antoine Olivier

⁸ - John Macdonald Kinneir

بعدها متعلق به داریوش شناخته شد و نقوش تخت جمشید در یک دوره ایجاد شده‌اند و نظر او از سوی جورج کیپل^۱ نشر داده شد (*King & Thompson, 1907: xiv-xv*). رابرت کر پورتر^۲ در سال ۱۸۱۸ میلادی، با وجود قیاس برخی مولفه‌ها چون لباس برخی از نقوش با جامه‌های نقش شده در تخت جمشید، اما در نهایت محتوای نقش داریوش بزرگ در بیستون را مرتبط با یک گزارش توراتی و اسارت و انتقال گروهی از بنی اسرائیل به شهرهای مادی به دست شلمانسر (شلمنصر) پنجم^۳ (۷۲۲-۷۲۷ پ.م.) پنداشت (*Ker Porter, 1822: 154-162*). البته مترجم کتاب جکسون به اشتباه این شاه آشوری را شلمانسر سوم معرفی کرده است (جکسون، ۱۳۸۷: ۲۰۷، زیرنویس ۴). با وجود اشاره به داستان دیودور از نقش سمیرامیس و عدم رویت نشانه‌های آن در محوطه، اما به طرز جالبی کر پورتر کوشیده است تا درباره افسانه‌ای بودن یا نبودن آن دست به داوری نهایی نزد و حتی نوشته است که در صورت درستی چنین چیزی، آن می‌تواند قدیمی‌ترین پیکره در امپراطوری (?). به شمار آید (*Ker Porter, 1822: 153*). همچنین کر پورتر تصویری از کوه بیستون را نیز در کتاب خود ترسیم کرده که در آن قاب فرهادتراش به چشم می‌خورد (تصویر ۳).

تصویر ۳: نقاشی کتاب کر پورتر از کوه بیستون و قاب ناتمام فرهادتراش (*Ker Porter, 1822: 151*)

در کتاب مشترکی از لئونارد ویلیام کینگ^۴ و رچینالد کمپل تامپسون^۵ نیز که مرتبط با روزگار پس از خوانش متن کتیبه‌های داریوش در بیستون از سوی هنری کرزویک راولینسون^۶ است، شرح دیودور درباره وجود نقشی با پیکره یک زن در بیستون به مثابه توصیفی اشتباه از نقش داریوش بزرگ در نظر گرفته شده است (*King & Thompson, 1907: xiii*).

از خود جکسون نیز که استاد دانشگاه کلمبیا در آمریکا بود و در اوایل سده بیستم از بیستون بازدید کرد، شرح جالبی از این محوطه و عقاید افراد محلی نسبت به کنده‌کاری‌های آن برجای مانده است. او بیان کرده که بومی‌ها، نقش برجسته‌ای که امروزه آن را متعلق به داریوش می‌دانیم، «نقش ۹ درویش» می‌خوانند (همان: ۲۱۸) و چنان که پیش‌تر نیز گفته شد، جکسون در یکی از دو نظر خود و به نقل از همین افراد محلی، قاب فرهادتراش را اثر ناتمام فرهاد و مرتبط با زمان

¹ - George Keppel

² - Robert Ker Porter

³ - Šalmaneser (*Salmānu-ašarēd*) V

⁴ - Leonard William King

⁵ - Reginald Campbell Thompson

⁶ - Henry Creswicke Rawlinson

ساسانیان معرفی کرده است (همان: ۲۱۹ و ۲۲۰). در هر صورت، نکته نخست آشکارا نشان می‌دهد که در یک صد سال پیش، مردمان محلی با چشم غیر مسلح و یا به سخنی دیگر، با رساندن خود به نزدیکی نقش برجسته داریوش، دریافته بودند که تمامی پیکره‌های این نقش، مرد هستند، درکی که البته یک موضوع تکراری به شمار می‌آید، چنان که ابن حوقل ضمن اشاره احتمالی به نقوش اشکانی که البته به نقل از بومیان آن‌ها را متعلق به خسرو پرویز می‌داند، از نقش داریوش نیز این گونه روایت می‌کند این نقش را تصویری از یک مکتب‌خانه، معلم و شاگردان او توصیف کرده بود (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۱۶-۱۱۵):

«بر پشت این کوه^۱، آن گاه که از عراق آیند، جایی است شبیه غار که چشمه آبی در آن جاری است و نقش اسبی به زیباترین شکلی که ممکن است، بر دیوار آن است و مردم معتقدند که نقش اسب خسرو به نام شبداز [...] است و در آن جا نقش خسرو از سنگ و نقش زن او شیرین در سقف غار کنده شده است و کسی به من چنین گفت که: وی بالاتر از غار مزبور به مسافتی دورتر، نقش سنگی مکتبی با معلم و بچه‌ها دیده است و در دست معلم تسمه‌ای است که بدان قصد زدن بچه‌ها را دارد و همچنین آشپزخانه‌ای را مشاهده کرده است که در آن آشپزی ایستاده و دیگرها بر روی اجاق کنده شده و در دست آشپز کفچه‌ای است و همه این‌ها از سنگ است.»

به سبب رواج مکتب‌خانه‌های مردانه در روزگار این نویسنده، منطقی در این روایت نیز جنسیت نقش‌شدگان مرد و درست تشخیص داده شده است. از این رو، چگونه ممکن است ادعا شود که کنسیاس و به دنبال او دیودور، در شرح نقش برجسته ناشناخته و حاوی نقش یک زن، دچار وصف نادرستی از نقش داریوش شده و در کنار آن، شمار همراهان پیکره اصلی و برجسته نقش را هم نه چهارده پیکره (همراه انسان بالدار)، بلکه یک صد نیزه‌دار معرفی کرده باشند؟ از دیگر سو، دیودور نوشته است که این یک صد سرباز نیزه‌دار در پایین پای زن نقش‌شده حجاری شده بودند و به خوبی می‌دانیم که در ردیف زیر پای داریوش، نه تنها نقش هیچ فرد نیزه‌داری وجود ندارد، بلکه جز پیکره گئومات در زیر پا و پیکره انسان بالدار بر فراز شاه، باقی پیکره‌ها در راستای پیکره او کنده شده‌اند و آن چه در زیر پای افراد تراشیده شده، تنها بخشی از نبشته‌های مرتبط با نقش برجسته هستند.

همان گونه که پیش‌تر نیز یاد شد، پیش از همه این اظهارات، «ایزیدور خاراسنی»، گزارش نویس یونانی‌زبان در روزگار چیرگی پارتی‌ها، از بیستون بازدید و درباره آن چنین گزارشی نوشته است (*Isidore of Charax, The Parthian Stations: 5*):

«۵. از آن جا [مقصود کارینا^۲ در ماد سفلی است] تا کامبادن^۳ ۳۱ سوخونی فاصله است که پنج روستا و ایستگاه‌هایی و همچنین یک شهر، [به نام] بگیستانا^۴ در یک کوهستان واقع شده‌اند، و شهر نام برده بر روی کوه واقع شده است. در آن جا یک تندیس و یک ستون از سمیرامیس وجود دارد.»

چنان که دیده می‌شود، ایزیدور خارکسی، به عنوان کسی که راه‌های گزارش شده خود را شخصا پیموده است، در بیستون، نقشی از یک زن (تحت نام سمیرامیس) و یک ستون همراه این پیکره را مشاهده کرده است، موضوعی که کاملا با دیگر نقوش بر جای مانده در محوطه بیستون متفاوت بوده است و البته امروزه قابل رویت نیست. به عبارت دیگر، نویسنده مذکور همان طور که در بند بعدی از گزارش خود، نیایشگاه شهر کُنْگَبَار^۵ (کنگاور؟) را دیده و توصیف کرده است (*Ibid.*):

6) نقش ناشناخته محوطه بیستون را نیز شخصا نظاره کرده بود و این ما را به پیگیری چستی موضوع خوش‌بین تر می‌کند.

۱- نسبت به محوطه فرهادتراش.

۲- Kárina

۳- Γαμβαδηνή/Καμβαδηνή

۴- Βάπτανα؛ برابر با Βαγίστανον در گزارش دیودور (Diodorus Siculus, *Library of History*:II/13).

۵- Κογκοβάρ

درباره این که این نقش پر رمز و راز و معماگونه چه وصفی داشته است، دیودور از قول کتسیاس چنین نوشته است
(Diodorus Siculus, Library of History:II/13):

«کوه باگستانوس برای زئوس مقدس شده است و در سمتی که رو به باغ است صخره‌هایی با شیب بسیار زیاد دارد که تا بلندای هفده استاد بالا می‌رود. او [=سمیرامیس] پایین‌ترین قسمت آن را صاف کرد و بر روی آن [نقشی] شبیه خود را همراه صد نیزه‌دار در کنارش حک کرد و او همچنین این کتیبه را به ۳۴ حرف سوری^۱ [=میخی] بر صخره قرار داد: «سمیرامیس با زین‌های جانوران باری که در لشکر خود بودند، تپه‌ای بر روی دشت برپا کرد و بدین وسیله از این پرتگاه، تا این لبه بالا رفت.»

نکته بسیار جالب در این جا، نقطه‌ای از کوه است که دیودور درباره جایگاه کنده شدن نقش یک زن و متعلقات همراه آن ارائه کرده است: «پایین‌ترین قسمت از صخره بیستون» و این نکته آشکارا با موقعیت نقش برجسته داریوش همخوانی ندارد. نقش برجسته داریوش در کوه بیستون در بلندای زیادی از سطح زمین واقع است، در حالی که در گزارش کهن یادشده، نقش حاوی یک زن، در پایین‌ترین محل از کوه بیستون توصیف شده است. از این رو، به نظر می‌آید که این دو نقش چه در روزگار هخامنشی و چه در روزگار اشکانی، دو اثر جدا از هم بوده‌اند. اما چگونه ممکن است که در محوطه بیستون، امروزه از آن نقوش وصف شده از سوی دیودور هیچ اثری دیده نمی‌شود و از آن چه ایزیدور خاراسنی با چشمان خود دیده بود، هیچ نشانی بر جای نمانده است؟ از سوی دیگر و با توجه به این که نویسندگان دوره اسلامی و همچنین سیاحان روزگار معاصر تنها نقش داریوش بزرگ و همراهان مذکر او را دیده‌اند، آیا می‌توان گمان برد که آن نقش فرضی کهن‌تر و حاوی پیکره یک زن، پس از روزگار ایزیدور خاراسنی و پارتی‌ها ویران شده باشد؟

۸. فرهادتراش؛ حاصل تیشه ساسانی

فرهادتراش، کنده‌ای با ابعاد ۲۰۰ متر درازا و ۳۰ متر بلندا، سطح هموار شده‌ای را در پای کوه بیستون پدید آورده است. با توجه به بررسی‌های میدانی و باستان‌شناختی و علی‌رغم وجود مستندات از سر ستون و پایه ستون در محوطه مذکور که چندان در معماری دوره ساسانی رواج نداشته، نظر رایج بر تعلق قاب ناتمام به روزگار ساسانی بوده است، همچنین شیوه تیشه‌زنی بر آن، به صورت «ضربه زدن از بالا به پایین در جهت متمایل و به طور یکی از راست و یکی از چپ» گزارش شده است. در دو طرف این قاب، چهار ستون سنگی نیز تراشیده شده بود. بررسی این ستون‌ها، این گمان را ایجاد کرده است که حجاران فرهادتراش، آغاز کندن صفحه را از بالا به پایین انجام داده‌اند. از دیگر سو، اثراتی از سازه‌های آب‌رسانی در محوطه مذکور که آن‌ها نیز به دوره ساسانی نسبت داده شده‌اند، نشان می‌دهد که احتمالاً کاربرد این محوطه در روزگار یادشده، برای ساخت آب‌راه‌ها، آب‌نماها و شاید شماری باغ بوده است (منصوری و آجرلو، ۱۳۸۷: ۶۸-۴۹).

نکته جالب توجه در این جا است که پیش از این تاسیسات مرتبط با آب‌رسانی در عصر ساسانی، دیودور به نقل از کتسیاس، به وجود سازه‌های باغ‌مانند همراه با نهری جهت رساندن آب به آن اشاره کرده بود و این بدین معنی است که کاربری یادشده از این محوطه در روزگار پیش از ساسانیان نیز گزارش شده است. درباره این سازه که آن را نیز به زن سازنده نقش برجسته گم‌شده نسبت داده بودند، دیودور چنین می‌نویسد (Diodorus Siculus, Library of History: II/13):

^۱ - Συρίοις؛ برخلاف نظر کینگ و تامپسون (King & Thompson, 1907: xiii-xiv)، منظور از این واژه، سریانی (Syriac) نمی‌توانسته باشد، بلکه مقصود خط میخی بوده است که آشوریان به آن می‌نوشتند. گفتنی است که وایسباخ نیز این واژه را به صورت Syrischen برگردان کرده است (Weißbach, 1896: 2769).

«پس از این که سمیرامیس کارهای عمرانی شهر را انجام داد، با سپاهی بزرگ به سمت ماد حرکت کرد. هنگامی که او به کوه بیستون رسید، در آن جا اردو زد و باغی را نیز ساخت. محیط این باغ ۱۲ استاد بود و از آن جایی که در وسط یک دشت قرار گرفته بود نهی پرآب از کنار آن می گذشت که گیاهان باغ را آبیاری می کرد.»
همانگی این گزارش اخیر با آن چه بعدها ساسانیان در این مکان انجام دادند، می تواند به مفهوم نشانی از استمرار کاربرد مشابه از محوطه از روزگار نامشخص کهن تر تا روزگار ساسانی پنداشته شود. به سخن دیگر، گویا دربار ساسانی با شناخت از چیستی این کاربرد، کوشیده است تا با نوسازی سازه ها، محوطه را قابل استفاده دوباره برای خود کند. در هر حال، بایستی دید که آیا این در روزگار پس از ایزیدور خاراسنی و پس از عصر اشکانی (در زمان فرمانروایی ساسانیان) بوده است که نقش برجسته منسوب به سمیرامیس، ویران و به جای آن، پروژه بزرگ و البته ناتمام فرهادتراش به عنوان پیامد آن ویرانی جایگزین شده است؟

۹. کیستی سمیرامیس

کتسیاس در نوشته از دست رفته خود، از فهرستی مرتبط با شاهان آشور از آن یاد کرده که امروزه فشرده اطلاعات آن در کتاب دوم دیودور (سده یکم پیش از میلاد)، کرونیکل یوسیویوس (سده های سوم و چهارم میلادی)، به طور مستقیم و مشابه آن در دیگر منابع مانند نوشته های آبو/بیدنوس^۱ (احتمالا اوایل سده دوم پیش از میلاد)، کاستور^۲ (سده یکم پیش از میلاد)، کفالین^۳ (سده دوم میلادی)، موسی خورنی (سده پنجم میلادی) و آگاپیوس (سده دهم میلادی) امروزه در اختیار ما قرار گرفته است. در فهرست مورد نظر که در جدول ۱ آورده شده، سمیرامیس دومین شخصیت در نام نامه مذکور توصیف شده است. نظر غالب و کنونی بر برابری او با شَمُورَمَت (*Šammu-ramāt*)، همسر شمشی-آدد پنجم (سده نهم پیش از میلاد) پافشاری دارد (*Novotny 2004: 1083-1084*)، اما نویسندگان این مقاله به علت تفاوت این انتساب با قدمتی که داده های فهرست داستانی از زمان سلطنت سمیرامیس اساطیری ارائه می دهند (اوایل هزاره دوم پیش از میلاد؛ بنگرید به جدول ۱)، یک نگاه نو مطرح و از این رو به جای برابر شَمُورَمَت دانستن او، موضوع را مرتبط با تفسیر اشتباه مورخان یونانی زبان روزگار هخامنشی (و حتی نگرش برخی جوامع میان رودانی آن روزگار) از مشاهده نقوش مرتبط با هزاره های پیشین از خدای بانوی اینن-ایشتار می دانند. به زبان ساده تر، نویسنده زیست کننده در نیمه دوم هزاره نخست پیش از میلاد، نقوش کهن اینن را یک ملکه کهن آشوری فرض کردند و سمیرامیس نامیدند و در اوایل سیاهه شاهان آشوری گنجانند. نکته مهم در این فهرست، مطلبی است که یوسیویوس به نقل از نویسندگان دیگر درباره زمان سقوط آخرین شخصیت این سیاهه آورده است. او نوشته است که حکومت ساردناپالوس، آخرین فرمانروای آشوری در فهرست مذکور، چهل سال پیش از برگزاری نخستین بازی های المپیک یونانیان (برابر با ۷۷۶ پ.م.) برافزاده است. با توجه به سال شمار ثبت شده برای مدت حکومت این شاهان اساطیری، بازه فرمانروایی همه اشخاص قابل محاسبه است و بدین ترتیب، یک گاه نگاری کلی برای سرآغاز و سرانجام فهرست یاد شده به دست می آید که این مولفه، می تواند گام نخست در واریسی کیستی ممکن و تاریخی هر یک از شخصیت های آن برشمرده شود. در جدول پیش رو، بر مبنای سال پایانی حکومت ساردناپالوس (۸۱۶ پ.م.) و مدت فرمانروایی او و پیشینیانش در تبارنامه، بازه زمانی مرتبط با سلطنت داستانی سمیرامیس به شرح زیر آورده شده است.

جدول ۱- فرمانروایان آشور در گزارش های دیودور به نقل از کتسیاس (*Diodorus Siculus, Library of history: II/1-28*) که در این جا بر مبنای آن چه یوسیویوس به نقل از دیگران (*Eusebius, Chronicle: 54-67*) مطرح کرده است، آورده می شود. مشابه این فهرست

¹ - Αβυδηνός / Abydenus

² - Κάστωρ / Castor

³ - Κεφαλίον / Cephalion

از سوی موسی خورنی به نقل از مارآپا کاتیناس (خورنی، ۱۳۸۰: ۹۶-۹۳) و آگاپیوس (Agapius, *Universal history*: 99-100) نیز اشاره شده است.

ردیف	نام فرمانروا و مدت حکومت وی (صورت نام‌ها از سیاهه یوسیوس استخراج شده است)	بازه زمانی (پ.م.)	ردیف	نام فرمانروا و مدت حکومت وی (صورت نام‌ها از سیاهه یوسیوس استخراج شده است)	بازه زمانی (پ.م.)
۱	نینوس (Ninus)، ۵۲ سال	۲۰۲۲-۱۹۷۰	۲	سمیرامیس (Semiramis)، ۴۲ سال	۱۹۷۰-۱۹۲۹
۳	زامس/نینواس (Ninyas /Zames)، ۳۸ سال	۱۹۲۹-۱۸۹۱	۴	آریوس (Arius)، ۳۰ سال	۱۸۹۱-۱۸۶۱
۵	آرالئوس/آموروس (Aralius Amyrus)، ۴۰ سال	۱۸۶۱-۱۸۲۱	۶	خشایارشا/بالائوس (Xerxes Balaeus)، ۳۰ سال	۱۸۲۱-۱۷۹۱
۷	آرم‌میترس (Armamithres)، ۳۸ سال	۱۷۹۱-۱۷۵۳	۸	بلخوس (Belochus)، ۳۵ سال	۱۷۵۳-۱۷۱۸
۹	بالائاس (Balaeas)، ۱۲ سال	۱۷۱۸-۱۷۰۶	۱۰	آلاداس (Aladas)، ۳۲ سال	۱۷۰۶-۱۶۷۴
۱۱	ماموثوس (Mamythus)، ۳۰ سال	۱۶۷۴-۱۶۴۴	۱۲	ماخ‌خالائوس (Machchalaeus)، ۳۰ سال	۱۶۴۴-۱۶۱۴
۱۳	اسفروس (Spherus)، ۲۲ سال	۱۶۱۴-۱۵۹۲	۱۴	مامولوس (Mamylus)، ۳۰ سال	۱۵۹۲-۱۵۶۲
۱۵	اسپارتوس (Sparethus)، ۴۰ سال	۱۵۶۲-۱۵۲۲	۱۶	آسکاتادس (Ascatades)، ۴۰ سال	۱۵۲۲-۱۴۸۲
۱۷	آمونتاس (Amyntas)، ۴۵ سال	۱۴۸۲-۱۴۳۷	۱۸	بلخوس دوم (Belochus)، ۴۵ سال	۱۴۳۷-۱۳۹۲
۱۹	بالاترس (Balatores)، ۳۰ سال	۱۳۹۲-۱۳۶۲	۲۰	لامپریدس (Lamprides)، ۳۲ سال	۱۳۶۲-۱۳۳۰
۲۱	سُسمارس (Sosmares)، ۸ سال	۱۳۳۰-۱۳۲۲	۲۲	لامپارس (Lampares)، ۳۰ سال	۱۳۲۲-۱۲۹۲
۲۳	پانیاس (Pannias)، ۴۲ سال	۱۲۹۲-۱۲۵۰	۲۴	سُسارموس (Sosarmus)، ۱۹ سال	۱۲۵۰-۱۲۳۱
۲۵	میثرایوس (Mithraeus)، ۲۷ سال	۱۲۳۱-۱۲۰۴	۲۶	تئوتاموس (Teutamus)، ۳۲ سال	۱۲۰۴-۱۱۷۲
۲۷	تئوتائوس (Teutaeus)، ۴۰ سال	۱۱۷۲-۱۱۳۲	۲۸	تئوس (Theus)، ۳۰ سال	۱۱۳۲-۱۱۰۲

۱۰۶۲-۱۰۲۴	اوپالمس (Eupalmes)، ۳۸ سال	۳۰	۱۱۰۲-۱۰۶۲	درسوس (Derusus)، ۴۰ سال	۲۹
۹۷۹-۹۴۹	پریتیداس (Peritiades)، ۳۰ سال	۳۲	۱۰۲۴-۹۷۹	لائتئس (Laosthenes)، ۴۵ سال	۳۱
۹۲۸-۸۷۸	افاتانس (Ophatanes)، ۵۰ سال	۳۴	۹۴۹-۹۲۸	افراتائوس (Ophrataeus)، ۲۱ سال	۳۳
۸۳۶-۸۱۶	سارداناپالوس (Sardanapal(I)us)، ۲۰ سال (سال چهارم پیش از المپیک نخست یونانیان (۷۷۶ پ.م.) سقوط کرده است؛ Eusebius, Chronicle: (67)	۳۶	۸۷۸-۸۳۶	آکرازانس (Acrazanes)، ۴۲ سال	۳۵
۱۲۰۶ سال (۸۱۶-۲۰۲۲ پ.م.)					جمع

آن چه مشاهده می‌شود، قرار گرفتن حدود زمانی فرض شده برای حکومت سمیرامیس اسطوره‌ای در سده نخست از هزاره دوم پیش از میلاد است که این مساله بیان‌گر دو نکته است: اولاً چنان که پیش‌تر نیز بیان شد، میان این زمان و روزگار شمورمات آشوری فاصله بسیار زیادی وجود دارد و این بدین معنی است که تاریخ‌نگارانی چون کتسیاس، دیودور، یوسیبوس و نویسندگان دیگر که از آن‌ها یاد شد، وقایع منتسب به سمیرامیس را مرتبط با دست‌کم «هزار و پانصد تا دو هزار سال» پیش از خود (منطبق بر اوایل هزاره دوم) پیش از میلاد ثبت کرده‌اند، به عبارت دیگر، نزد آن‌ها برای رخدادهای مرتبط با سمیرامیس، یک کهنگی فرض می‌شده است. همچنین بر مبنای موضوع پیشین، نکته دوم چنین مطرح می‌شود که در این تاریخ‌نگاری‌ها، همه کردارهای داستانی سمیرامیس مرتبط با عصری مطرح شده‌اند که مرتبط با هنر اواخر هزاره سوم تا اوایل هزاره دوم پیش از میلاد بوده و این موضوع، یک راهنمای مهم در تحلیل اساس و ساختار هنری آن نقشی به شمار خواهد آمد که مرتبط با سمیرامیس پنداشته شده است.

۱۰. آن چه در بیستون رخ داده است

روی هم رفته و با توجه به شرایط ایجاد برخی از نقش برجسته‌های دوره ساسانی و اسلامی، امروزه می‌دانیم که تخریب نقوش ادوار پیشین جهت ایجاد اثری جدید برای فرمانروای وقت، رفتاری رایج بوده است. نمونه شاخص این موضوع برای روزگار ساسانی، نقش «بهرام دوم» در محوطه نقش رستم است که آن را بر روی نقشی کهن‌تر زده‌اند و اثراتی از آن یادمان اولیه هنوز بر جای مانده است. در رابطه با دوره اسلامی نیز می‌توان به کتیبه شیخ‌علی خان زنگنه در همین محوطه بیستون و ایجاد آن بر روی قسمتی از نقش از مهرداد یکم اشکانی اشاره کرد. از این رو و با توجه به وجود توصیفات از روزگار هخامنشی و اشکانی درباره وجود یک نقش کهن در محوطه بیستون از یک طرف و نبود اشاره به آن در روزگار اسلامی از طرف دیگر، این امکان قابل فرض است که قاب ناتمام موجود در محوطه فرهادتراش نیز نمونه دیگری از این گونه رفتارها بوده باشد؛ نمونه‌ای که این بار در آن نه مانند نقش بهرام دوم، بلکه همه آن نقش کهن‌تر از میان رفته است (این موضوع حتی برای قاب ناتمام موجود در مجموعه نقش رستم نیز قابل تصور است).

از سوی دیگر، شاید بتوان علت این گونه بی‌توجهی‌های دربار ساسانی نسبت به برخی از داشته‌های تاریخی چون سازه‌ها و نقوش کهن‌تر از روزگار خود را مرتبط با یک ترس مذهبی و واکنش تخریبی برآمده از آن نسبت به منابع مکتوب پیشینان (به ویژه ادوار غیر مزدیسنی) دانست؛ موضوعی که مسعودی درباره آن این چنین نوشته است:

«ایرانیان با اقوام دیگر درباره تاریخ اسکندر یک اختلاف بزرگ دارند و بسیاری از مردم از این غافل مانده‌اند، زیرا به طوری که ما در ولایت فارس و کرمان و دیگر سرزمین عجمان دیده‌ایم، این یک راز دینی و شاهانی است و تقریباً هیچ کس بجز موبدان و هیربدان و اهل علم و درایت ندانند و در کتاب‌هایی که درباره اخبار ایرانیان تالیف کرده‌اند و دیگر کتب سرگذشت و تاریخ نیست. قضیه این است که زرادشت پسر پورشسب پسر اسپیتمان در ابستا که به نظر ایرانیان کتاب آسمانی است، گفته است که از پس سی صد سال ملکشان آشفته شود و دینشان بجا بماند و چون هزار سال تمام شود، دین و ملک با هم برود. ما بین زرادشت و اسکندر در حدود سی صد سال بوده، زیرا زرادشت [...] در ایام پادشاهی کی بشتاسب پسر کی لهراسب بوده است و اردشیر پسر بابک پانصد و ده و چند سال پس از اسکندر به پادشاهی رسید و ممالک پراکنده را فراهم کرد و متوجه شد که تا ختم هزار سال، در حدود دویست سال مانده است و خواست دوران ملک را دویست سال دیگر تمدید کند، زیرا بیم داشت وقتی دویست سال پس از وی به سر رسد، مردم به اتکای خبری که پیمبرشان از زوال ملک داده، از یاری و دفاع آن خودداری کنند. بدین جهت از پانصد و ده و چند سال که میان او و اسکندر فاصله بود، در حدود یک نیم آن را کم کرد و از ملوک الطوایف کسانی را که در این مدت باقی مانده، شاهی کرده بودند یاد کرد، و بقیه را از قلم بینداخت و در مملکت شایع کرد که استیلای او بر ملوک الطوایف و کشتن اردوان که از همه ایشان مهتر بود... به سال دویست و شصتم پس از اسکندر بوده است و تاریخ را بدین سان وانمود و میان مردم رواج گرفت. بدین جهت میان ایرانیان و اقوام دیگر اختلاف افتاد و تاریخ سال‌های ملوک الطوایف نیز به همین جهت آشفته شد» (مسعودی، ۱۳۸۶: ۹۲-۹۱).

از این رو، احتمال این موضوع که قاب ناتمام فرهادتراش می‌توانسته است حاصل تخریب نقش برجسته کهن‌تر و منسوب به سمیرامیس اساطیری و محل آن بوده باشد، بسیار نیرومند است؛ صفحه تراش‌خورده اما ناتمامی که به منظور حذف یک موضوع تاریخی کهن غیر مزدیسنی (یا به منظور زدودن یک نقش فرسوده جهت زیباسازی چشم‌انداز کاخ در حال ساخت محوطه) و ایجاد یک موضوع تازه در روزگار ساسانی بوده پدید آمده بود.

۱۱. چیستی نقش منسوب به سمیرامیس

برای تحلیل آن چه از نقش منتسب به سمیرامیس می‌توان بازسازی کرد، نیاز است تا جزء به جزء داده‌های مرتبط با آن را در محتوای منابع مکتوب، ارزیابی کرد و با مولفه‌های هنری منطقه در بازه زمانی مورد بحث (اواخر هزاره سوم تا اوایل هزاره دوم پیش از میلاد) سنجید. بر این اساس نکات بررسی شده به شرح زیر هستند:

۱- از سوی دیودور و به نقل از کتسیاس (بنگرید به پیش‌تر)، نقش مذکور، حاوی پیکره‌های یک زن و یک صد نیزه‌دار وصف شده است. با توجه به مختصات جغرافیایی بیستون (واقع در غرب فلات ایران و امکان تأثیرپذیری فرهنگی از حوزه میان‌رودان) و زمانی (اواخر هزاره سوم تا اوایل هزاره دوم پیش از میلاد) این موضوع منطبق بر امکان وجود نقشی شاهانه و با محتوای کامیابی یک شاه محلی-منطقه‌ای است که در آن، یک فرمانروا (مذکر) به همراه سربازان خود در برابر خدای بانوی اینتن^۱ (سمیرامیس فرضی) ایستاده‌اند.

۲- در شرح دیودور، سخن از وجود یک نبشته به حروف سوری آورده شده که بی‌شک، مقصود اشاره به خط میخی و احتمالاً هم زبان کتیبه، اکدی بوده است. این موضوع با مستندات موجود در منطقه و گستره جغرافیایی مرتبط با بیستون (چون کتیبه اکدی نقش برجسته انوبنی‌نی در سر پل ذهاب؛ تصویر ۴) و بازه زمانی بحث شده (اواخر هزاره سوم تا اوایل هزاره دوم پیش از میلاد) هم‌خوانی دارد.

تصویر ۴: نقش و کتیبه اکدی انوبنی‌نی در سر پل ذهاب (نگارندگان، ۱۳۹۱)

۳- در گزارش دیودور از درون مایه کتیبه، این طور آمده که سمیرامیس بر فراز زین‌هایی از جانوران (بارکش یا وحشی) ایستاد تا نقش را ببیند. این موضوع به روشنی می‌تواند بازتاب یک برداشت متاخر از مشاهدات رهگذران و نگارندگان از محتوای نقش در ادوار بعدی بوده باشد، به سخن دیگر، ما در گزارش دیودور با یک تفسیر سطحی روبرو هستیم که در آن، از وضعیتی منطبق بر مستندات حکایت شده است که در آن‌ها، نقوش خدای بانوی اینن به صورت «معلق» در آسمان و یا «پای‌گذارده بر یک جانور» (تصویرهای ۴ و ۵) ترسیم شده بودند.

تصویر ۵: نقش خدای بانوی اینن-ایشتار که پا بر روی یک جانور وحشی گذاشته است (صکب البیجاوی، ۱۳۹۹)

۴- با توجه به توصیف دیودور، در نقش یادشده دست کم یک صد و دو پیکره (خدای بانو، سربازان نیزه‌دار، جانور بارکش یا وحشی) وجود داشته است (چنانچه شاه نیز یکی از آن نیزه‌داران بوده باشد) و از همین روی، بیننده با نقشی بزرگ روبرو و جذب آن می‌شده است، موضوعی که در کنار محل قرارگیری نقش (پایین‌ترین نقطه کوه)، احتمالا عامل اصلی شهرت آن در ادوار کهن شده بود.

۵- مطابق با گزارش ایزیدور، نقش گم‌شده و حاوی پیکره یک زن، در پایین‌ترین نقطه از کوه بیستون قرار داشته است و چنان که پیش‌تر نیز بیان شد، این موضوع با جایگاه فرهادتراش هم‌خوانی قابل توجهی دارد.

۶- پیرو گزارش ایزیدور، شرح وضعیت نقش مذکور پس از گذشت چند سده از روزگار کنسیاس، صرفا به صورت رویت یک پیکره مونث و وجود ستونی در محوطه و حدود نقش مطرح شده است. این که منظور از این ستون، نقشی از آن در خود اثر (چون یک نقش بابلی مرتبط با سده نهم پیش از میلاد؛ تصویر ۶) بوده یا یک سازه ستونی‌شکل و مرتبط با خود نقش (تزئینات قاب نقش) و یا مرتبط با محیط پیرامونی آن (یک سازه هم‌قدمت با نقش یا متاخر نسبت به آن)، همگی فرض‌هایی ممکن هستند که بر مبنای مشاهده ایزیدور قابلیت طرح دارند.

تصویر ۶: نقش لوح شمش که از محوطه سیپر به دست آمده است و بر آن یک ستون دیده می‌شود (روزگار نبو-آیل-ایدین، سده نهم پیش

از میلاد؛ *British Library, room 55*)

با این حال در قسمت شرقی محوطه فرهادتراش، سه تکه سنگ شکسته و مرتبط با هم دیده می‌شوند که بر روی هم، شکلی از یک ستون را نشان می‌دهند (تصویرهای ۱۱-۷). بخشی از بدنه دو قطعه، کاملا مدور و قسمت پایینی که عمود بر جای خود مانده است، مکعبی شکل بوده و در مجموع هر چه به ارتفاع این اثر در حالت اولیه و برپای آن افزوده می‌شود، از قطرش کاسته می‌شده است، همچنین بر روی بدنه هر سه تکه، اثراتی واضح از تیشه زنی جهت شکل‌دهی و تسطیح دیده می‌شوند. با توجه به محتوای منابع مکتوب بحث شده و مستندات میدانی ارزیابی‌شده در محوطه فرهادتراش از جمله موقعیت آن در حدود پایینی کوه بیستون، نظر نویسندگان بر این است که آن ستون مشاهده و وصف شده از سوی ایزیدور خراسنی، همین اثر شکسته شده و ستونی شکل بوده است.

تصویرهای ۷-۱۱: دست‌کندی ستونی‌شکل که شکسته شده و سه قسمت از آن به خوبی دیده می‌شوند. این اثر احتمالاً همان ستونی است که ایزیدور از آن با نام ستون سمیرامیس یاد کرده است (نگارندگان، ۱۴۰۱).

۷- در مقابل محوطه قاب ناتمام فرهادتراش، سنگ‌های پراکنده، در هم شکسته و گاه بزرگی دیده می‌شوند که فاقد شکل منظم بوده، اما بر یک سطح بسیاری از آن‌ها، اثراتی از یک تیشه‌زنی دیده می‌شود. از آن‌جا که این قطعات سنگی، فاقد ظاهر مورد نیاز برای به کار رفتن در یک سازه یا شالوده آن بوده و در همان جا و بر روی هم انباشته شده‌اند، می‌توان دریافت که سطوح تیشه خورده این قطعات فاقد شکل منظم، پیش از جدا شدن از بدنه کوه به همین صورت و مرتبط با اثری کهن‌تر بوده‌اند. این که این اثرات تیشه بر یک سطح از سنگ‌های یادشده دیده می‌شوند (تصویرهای ۱۵-۱۲)، تنها زمانی معنا می‌یابد که در زمانی کهن‌تر و بر سطح قبلی کوه ایجاد شده باشند، از دیگر دلایلی است که ما را به مطابقت محل آن نقش توصیف شده از سوی دیودور و ایزیدور با محوطه فرهادتراش خوش‌بین‌تر می‌سازد.

تصویرهای ۱۲-۱۵: اثرات تیشه بر روی تکه سنگ‌های در هم شکسته و فاقد شکل منظم در مقابل قاب ناتمام محوطه فرهادتراش. بالا، راست: یک تکه سنگ عمود؛ بالا، چپ: گوشه یک قاب تراش خورده از نقش پیشین (?); پایین: سنگ‌های در هم شکسته مختلف که بر یک سمت آن‌ها اثر تیشه دیده می‌شود (نگارندگان، ۱۳۹۱)

۸- به طرز جالب توجهی در نزدیکی سازه ستونی شکل شکسته شده، دو نکته مهم دیگر نیز مشاهده می‌شوند: یکی دیواره‌ای صاف، تراش خورده و صیقلی شده است که گویا بخشی از یک صفحه یا بدنه یک چارچوب سنگی برای حدود نقش برجسته مورد نظر بوده و مرتبط با مجموعه‌ای است که ستون یادشده نیز با آن در ارتباط است (تصویرهای ۱۶ و ۱۷). گفتنی است که برخلاف وضعیت سنگ‌های در هم شکسته و بر روی هم انباشته شده محیطی، قطعات مرتبط با دیوار مذکور، به صورت هدفمند در محل مورد بحث، ایجاد شده‌اند.

تصویرهای ۱۶-۱۷: بدنه سنگی تراش خورده و صیقلی متشکل از چند تکه سنگ کارشده در کنار هم که می‌توانسته به عنوان بخشی از صفحه کارشده برای نقش پیشین و یا سازه‌ای مرتبط با آن بوده باشد (نگارندگان، ۱۴۰۱).

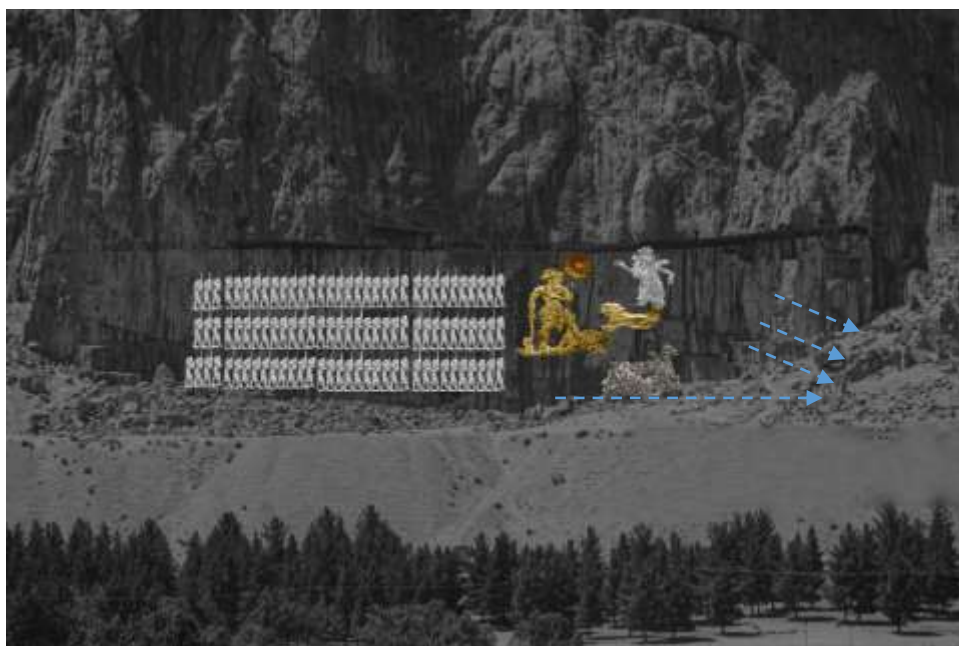
نکته دوم وجود تکه سنگی بزرگ در بالای انباشتی از قطعات سنگ خوردشده است که درست در بالای قطعات مرتبط با اثر ستونی شکل و دیواره صیقلی شده قرار دارد. در وجهی از این قطعه سنگ که رو به قطعات ستونی شکل است، صفحه‌ای تراش خورده، صیقلی و صاف دیده می‌شود که کاملاً با دیگر وجه‌های این سنگ و سنگ‌های اطراف آن متفاوت بوده و مشابه با قاب‌های تراش خورده‌ای است که به منظور ایجاد یک نقش، ساخته و پرداخته شده‌اند (تصاویر ۱۸ و ۱۹). نگارندگان بر این باورند که محل نقش برجسته وصف شده و مشاهده شده مورد بحث، در همین مکان و حدود آن بوده است و احتمالاً با کاوش‌های لازم، بخش‌هایی از آن در میان سنگ‌های این نقطه قابل پیگیری و کشف باشند. حدود این محل در تصویر شماره ۲۰ با پیکان‌هایی نشان داده شده است.

تصاویر ۱۸-۱۹: سطح صیقلی و تراش خورده از یک قطعه سنگ بزرگ در نزدیکی دیواره صاف و سازه ستونی شکل که احتمالاً مرتبط با نقش برجسته گم شده مورد بحث در این مقاله بوده است (نگارندگان، ۱۴۰۱).

روی هم رفته، آن چه از برآیند داده‌های بحث شده، استنتاج می‌شود، این است که در نقطه یادشده از کوه بیستون (بخشی از محوطه فرهادتراش)، یعنی جایی که دیودور به نقل از کتسیاس آن را توصیف و ایزیدور خاراسنی آن را مشاهده کرده است، نقشی بزرگ از یک شاه محلی - منطقه‌ای که ممکن بوده از جمعیت لولوبی بوده باشد، وجود داشته که در آن شاه مذکور، صحنه‌ای از خود و ارتش ظفرمندش را در پیشگاه خدای بانوی اینن^{۲۰} به تصویر کشیده بود. در این نقش که ممکن است ساختار آن مشابه نقش انوبنی‌نی در سرپل ذهاب و یا حتی متعلق به خود او بوده باشد، احتمالاً ستاره مرتبط با خدای بانوی یادشده نیز حجاری شده بود (تصویر ۲۰).

در پایان ذکر این نکته لازم است که از دید نویسندگان مقاله پیش رو، نه آن نقش موجود از انوبنی‌نی در سرپل ذهاب، بلکه احتمالاً همین نقش می‌توانسته است نزد استادکاران روزگار داریوش بزرگ، الگوی اصلی برای انتخاب نوع نقش‌پردازی پیکره شاه هخامنشی و صحنه پیروزی‌های او در کوه بیستون بوده باشد.

تصویر ۲۰: طرح فرضی نگارندگان از نقش و کتیبه گم‌شده بیستون (بدون ستون توصیفی) با اقتباس از نقش انوبنی‌نی در سر پل ذهاب و نیزه‌داران لولوبی در سنگ یادبود پیروزی نرام-سین بر لولوبیان و محدوده‌ای از محوطه که نقش مذکور در آن جا قرار داشت (طرح از آریا صادقی‌فر؛ اختصاصی برای مقاله پیش رو، ۱۴۰۱)

۱۲. نتیجه گیری

برپایه تحلیل‌هایی که صورت گرفت، بررسی شد که نقشی با ابعاد و در نقطه‌ای کاملاً متفاوت از نقوش و کتیبه داریوش در بیستون بر بدنه این کوه از روزگار پیش از هخامنشی تا عصر اشکانی وجود داشته و علاوه بر وصف آن از سوی دیودور (به نقل از کتسیاس)، ایزیدور خاراسنی آن را در سده یکم پیش از میلاد و از نزدیک دیده بود، همچنین جایگاه این نقش، یعنی پایین‌ترین نقطه از صخره بیستون، نه با موقعیت کتیبه داریوش بزرگ، بلکه با حدود فرهادتراش هم‌خوانی بسیار زیادی دارد. از سوی دیگر و با بررسی برخی از شواهد سطحی که تا کنون تفسیر آن‌ها بر مبنای محتوای متون مورد غفلت قرار گرفته، دیده شد که آثاری در محوطه فرهادتراش وجود دارند که با آن چه ایزیدور درباره نقش برجسته سمیرامیس دیده و نوشته، ای‌جاد تطابق می‌کنند. با توجه به شواهد معتبر باستان‌شناختی و همچنین گزارش‌های کلاسیک مکتوب در روزگار ساسانی، این واقعیت که در برخی دوران از روزگار ساسانی، دست‌بردهای تاریخی و تخریب آثار کهن صورت گرفته است، و نظر به این که فرهادتراش، مانند نقش بهرام دوم در نقش‌رستم، یک کُنده ساسانی است، احتمال نیز این می‌رود که این قاب ناتمام در روزگار متاخر ساسانی بر روی نقش گم‌شده بحث شده در این مقاله ایجاد شده باشد.

توجه به این که پس از روزگار ساسانی، چند تن از سیاحان، به درستی از جنسیت و حدود تعداد نقوش موجود در نقش برجسته داریوش در بیستون یاد کرده‌اند، نیز می‌تواند این اطمینان را افزایش دهد که وصف وجود یک نقش برجسته با پیکر یک زن و یک صد سرباز، آن را با خطای دید نقش حجاری داریوش توصیف نکرده‌اند، بلکه به اثری متفاوت اشاره شده است.

در یک جمع‌بندی، علت تقدس کوه بیستون در جایگاه کوهی منتسب به یک خدای بزرگ، علت انتخاب آن کوه از سوی داریوش بزرگ برای ایجاد نقش و کتیبه خود و نیز الگوی به کار رفته در این نقش، نه یک انتخاب تصادفی از سوی او یا مرتبط با وجود یک شاهراه در روزگار فرمانروایی هخامنشی بوده و نه حتی برگرفته از نقش انوبنی‌نی در سر پل ذهاب، بلکه این موضوع را باید به علت حضور و اقتباس از نقشی مشابه نقش اخیر در پای همان کوه بیستون دانست که در آن،

پیکره یک خدای بانو (احتمالاً اینن که بعدها ملکه‌ای با نام سمیرامیس پنداشته شد)، یک شاه (احتمالاً لولوبی و با شمایل شبیه به چهره و ظاهر انوبنی‌نی در نقش او در سر پل ذهاب)، یک صد نیزه‌دار، یک ستاره، یک جانور و یک کتیبه اکدی وجود داشته است، همچنین موجودیت یک سازه ستونی‌شکل و یک دیواره صیقلی‌شده در مجموعه یادشده نیز قابل اثبات است.

۱۳. سپاسگزاری

در این جا شایسته است تا از زحمات جناب آقای علیرضا مرادی بیستونی، معاونت سابق و عضو اداره میراث فرهنگی و گردشگری استان کرمانشاه و هم‌چنین از جناب آقای محمدمین سعادت‌مهر، دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه مازندران برای مشورت‌های ارزشمندشان و نیز جناب آقای آریا صادقی‌فر، دانشجوی مقطع کارشناسی باستان‌شناسی جهت طراحی تصویر نهایی مقاله، کمال سپاسگزاری را داشته باشیم.

منابع

۱. ابن حوقل، محمد بن علی (۱۳۶۶). *سفرنامه ابن حوقل، ایران در صورت الارض، ترجمه و تصحیح جعفر شعار، چاپ دوم، تهران: امیرکبیر.*
۲. ابودلف مسعر بن مهلهل خزرگی، (۱۳۵۲). *سفرنامه ابودلف در ایران (در سال ۳۴۱ هجری)*، با تعلیقات و تحقیقات ولادیمیر مینورسکی، ترجمه سید ابوالفضل طباطبایی، چاپ دوم، تهران: کتاب‌فروشی زوار.
۳. بندهش، (۱۳۸۰). *ترجمه مهرداد بهار، چاپ دوم، تهران: نشر توس.*
۴. جکسون، آبراهام والتاین ویلیامز (۱۳۸۷). *سفرنامه جکسون، چاپ پنجم، تهران: علمی و فرهنگی.*
۵. خلاصه فوتیوس (خلاصه تاریخ کتسیاس، از کورش تا اردشیر) (۱۳۸۰). *ترجمه کامیاب خلیلی، تهران: کارنگ.*
۶. خورنی، موسی، (۱۳۸۰). *تاریخ ارمنیان، ترجمه ادیک باغداساریان، تهران: مولف.*
۷. شارپ، رلف نارمن (۱۳۸۴). *فرمان‌های شاهنشاهان هخامنشی. چاپ دوم، تهران: پازینه.*
۸. صکب البیجاوی، علی قاسم (۱۳۹۹). «مطالعه تطبیقی ایزدبانوان‌های خدایان و خدایانوی ایشتر در ایران و میان‌رودان بر اساس شواهد باستان‌شناسی و منابع مکتوب». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی. دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران (منتشر نشده).
۹. فیروزی، سورنا (۱۳۹۲). *نیاکان گمشده: بازنگری در باستان‌شناسی و دیرینگی تاریخ ایران، تهران: آشیانه کتاب.*
۱۰. فیروزی، سورنا (۱۴۰۱). «باستان‌شناسی اساطیر؛ چیستی و کارایی آن در مطالعات باستان‌شناسی ایران»، *فصلنامه اختصاصی تاریخ‌اندیش، سال چهارم، شماره یازدهم، بهار: صص ۱۱۱-۱۲۵.*
۱۱. مسعودی، علی بن حسین (۱۳۸۶). *التنبیه و الاشراف، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ سوم، تهران: علمی و فرهنگی.*
۱۲. منصور، سید امیر و بهرام آجورلو، (۱۳۸۷). «بررسی و بازشناسی صفه فرهادتراش در بیستون: نمونه‌ای ساسانی از معماری منظر». *باغ نظر، دوره پنجم، شماره دهم: صص ۴۹-۶۸.*
۱۳. نظامی گنجوی (حکیم نظامی قمی شهیر به گنجوی)، (۱۳۳۳). *خسرو و شیرین، با حواشی و تصحیح و شرح لغات و ابیات و مقابله با سی نسخه کهن‌سال که در حدود هفتصد هجری تا هزار نگاشته شده، یادگار و ارمغان استاد سخن شادروان وحید دستگردی، چاپ دوم، تهران: کتاب‌فروشی ابن سینا.*
۱۴. هینتس، والتر، (۱۳۸۷). *داریوش و ایرانیان، تاریخ فرهنگ و تمدن هخامنشیان، ترجمه پرویز رجبی، تهران: ماهی.*

References

1. Agapius (1909). *Universal History*, Translated by Alexander Vasiliev, part 2. pp.1-287. Available at (12th Jan. 2022): https://www.tertullian.org/fathers/agapius_history_02_part2.htm
2. Albright, W. F., (1923). "The Babylonian Antediluvian Kings", *Journal of American Oriental Society*, (43): 323-329.
3. Albright, W. F., (1953). "New Light from Egypt on the Chronology and History of Israel ad Judah", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, (130): 4-11.
4. Allan, S., (2007). "Erlitou and the Formation of Chinese Civilization: Toward a New Paradigm". *The Journal of Asian Studies*. 66 (2): 461–496.
5. Bradshaw, R. I., (1992). *Archaeology and the Patriarchs, Biblical Studies*, Available at (25th Feb. 2022): Biblicalstudies.org.uk.
6. Diodorus Siculus, *Library of History*, Version of the Loeb Classical Library edition. Available at (20th Jan. 2022):
7. https://penelope.uchicago.edu/Thayer/e/roman/texts/diodorus_siculus/2a*.html
8. Erdmann, K., (1943). "Die Kapitele am Taqi Bustan", *Zeitschrift der deutschen Orientgesellschaft*, (80): 1-42.
9. Eusebius, *Chronicle*, English translation version, attalus organization. Available at (20th Jan. 2022):
10. <http://www.attalus.org/translate/eusebius4.html#7>
11. Farkas, A., (1985). "The Behistun Relief", In: *The Cambridge History of Iran, Vol. 2, The Median and Achaemenian Periods*, Edited by Ilya Gershevitch, pp. 828-831, Cambridge: Cambridge University Press.
12. Finkel, I. L., (1980). "Bilingual chronicle fragments", *Journal of Cuneiform Studies*, 32 (2): 65-80.
13. Frame, G. (2021). *Royal Incriptions of Sargon II, King of Assyria (721-705), The Royal Incriptions of The Neo-Assyrian Period Vol. 2*, Pennsylvania: Eisenbrauns.
14. Frayne, D., (1993). *RIME 2 / Sargonic and Gutian Periods*. Toronto: University of Toronto Press.
15. Gadd, C. J., (1923). *The Fall of Nineveh, The newly discovered Babylonian chronicle, No. 21, 901, in the British museum*, London: Oxford University Press.
16. Genito, B., (2016). "A Modern Archaeology of the Sasanian period: Former limitations and new perspectives", *Newsletter di Archeologia CISA*, (7): 35-88.
17. Grayson, K. A., (1975). *Assyrian and Babylonian Chronicles*, New York: J. J. Augustin Publisher.
18. Grayson, A. K., (1987). *Assyrian of the third and second Millennia BC (to 1115 BC), The royal inscriptions of Mesopotamia, Assyrian periods, Vol. 2*, Toronto.
19. Herodotus, (1942). *Histories*. English translation by Alfred Denis Godley. Vol. 1, Available at (20th Jan. 2022):
20. <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0126>
21. Herzfeld, E. E., (1920). *Am Tor von Asien, Felsdenkmale aus Irans Heldenzeit* Berlin: Dietrich Reimer/Ernst Vohsen/A.G.

22. Horowitz, W., (1998). *Mesopotamian Cosmic Geography*, Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns.
23. Huff, D., (1985). "Harsin" *AMI*, (18): 15-44.
24. Isidore of Charax, (1914). *The Parthian Statins*, The Greek text with translation by W.H. Schoff, Philadelphia: The Commercial Museum.
25. Kent. Roland G., (1950). *Old Persian, Grammar, Texts, lexicon*, New Haven, Connecticut: American Oriental Society.
26. Ker Porter, R., (1822). *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, &c. &c. During the years 1817, 1818, 1819, and 1820*, Vol. 2, London: Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown.
27. King, L. W., & Thompson R. C., (1907). *The sculptures and inscription of Darius the Great on the Rock of Behistûn in Persia: a new collation of the Persian, Susian and Babylonian texts*, London: Longmans.
28. Kleiss, W., (1970). "Zur Topographie des Parther Hangs in Bisotun", *AMI*, (3): 133-168.
29. Jacobsen, T., (1939). *The Sumerian King List*, Chicago: The University of Chicago Press.
30. Langdon, S., (1923). *Historical Inscriptions, Containing Principally the Chronological Prism, W-B. 444*, London: Oxford University Press.
31. Lee, Yun Kuen, (2002). "Building the chronology of early Chinese history". *Asian Perspectives*. 41 (1): 15-42.
32. Li, Xueqin, (2002). "The Xia-Shang-Zhou Chronology Project: Methodology and Results". *Journal of East Asian Archaeology*. 4: 321-333.
33. Liu, Ci-Yuan, (2002). "Astronomy in the Xia-Shang-Zhou Chronology Project". *Journal of Astronomical History and Heritage*. 5 (1): 1-8.
34. Liu, Li & Hong Xu, (2015). "Rethinking Erlitou: Legend, History and Chinese". *Archaeology*. 81 (314): 886-901.
35. Luckenbill, D. D., (1927). *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Vol. 2, Chicago: University of Chicago.
36. Luschey, H. (1974) "Bisotun, Geschichte und Forschungsgeschichte", *Archäologischer Anzeiger*, (89): 114 ss.
37. Nivison, D., (2002), "The Xia-Shang-Zhou Chronology Project: Two Approaches to Dating", *Journal of East Asian Archaeology*, 4: 359-366.
38. Novotny, J., (2004). "Sammu-rāmat or Sammu-ramāt". In Baker, Heather D. (ed.). *Prosopography of the Neo-Assyrian Empire 3/1*. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project. pp. 1083-1084.
39. Salzmann, W., (1976). "Die Felsarbeitung und Terrasse des Farhad in Bisotun", *Archäologischer Anzeiger*, (91): 110-134.
40. Schmidt, E. F., (1953). *Persepolis I, Structures, Reliefs, Inscriptions*. Chicago: Oriental Institute Publictaion 68.
41. <https://de.m.wikisource.org/wiki/RE:Bagistana>
42. Wilkinson, T. A. H., (2000). *Royal Annals of Ancient Egypt, Palermo Stones and its Associated Fragmenst*, London: Kegan Paul International limited.

43. Zhang, Xuelian; Qiu, Shihua; Cai, Lianzhen; Bo, Guancheng; Wang, Jinxia; Zhong, Jian (2014). "Establishing and refining the archaeological chronologies of Xinzhai, Erlitou and Erligang cultures", Translated by Zhang, Xuelian; Lee, Yun Kuen. *Chinese Archaeology*, 8 (1): 197–210. Original article in *Kaogu* 2007, 8: 74–84.